

<https://doi.org/10.62837/2025.4.125>

AFAQ MƏMMƏDOVA
fil.ü.f.d., dosent
BDU
Türkologiya kafedrası
afam129@gmail.com

TARİXİ XARƏZM TÜRKCƏSİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ GEYİM AKSESUARLARI VƏ BƏZƏK ƏŞYALARININ ADLARI: LEKSİK-SEMANTİK TƏHLİL

XÜLASƏ

Hər bir xalqın geyim növləri, geyimlə bağlı aksesuar və bəzək əşyaları, ilk növbədə, onun yaşadığı coğrafi mühit, iqlim şəraiti, adət-ənənələri, dini baxışları və tarixi amillərlə müəyyən edilir. Bu səbəbdən leksikanın tematik bölgüsündə geyimlə bağlı sözlər müəyyən etnik xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Türklərin geniş coğrafiyaya yayılması onların geyim və bəzək ənənələrinə də zənginlik və rəngarənglik qatmışdır. Lakin zaman keçdikcə, müasir dəbin təsiri ilə bir çox qədim geyim və aksesuarlar, həm fiziki olaraq, həm də leksik səviyyədə unudulmuşdur.

Türk xalqlarının geyim mədəniyyətinə dair qədim nümunələr əsasən muzeylərdə, milli bayramlarda, bədii filmlərdə, teatr tamaşalarında, rəsm əsərlərində və müəyyən hallarda yaşlı nəslin həyatında və ya yaddaşında qorunub saxlanılmışdır. Qədim türk mənşəli geyim aksesuarları və bəzək əşyalarının adlarına yazılı abidələrdə də rast gəlmək mümkündür. Bu məqalənin əsas məqsədi həmin leksemləri müəyyənləşdirmək və təqdim etməkdir.

Tədqiqata Xarəzm türkcəsində yazılmış beş əsərin – *Müqəddimətül-ədəb*, *Qissəsül-ənbiya*, *Müinül-mürid*, *Nəhcül-fəradis* və *Xarəzmçə Quran tərcüməsinin* dili cəlb olunmuşdur. Nəticədə əsərlərdə kifayət qədər maraqlı və zəngin türk mənşəli geyimlə bağlı aksesuar və bəzək əşyalarının adları müəyyən edilmişdir. Həmçinin tədqiqat obyektinə daxil olan əsərlərin dilində həmin leksik vahidlərin mənşə baxımından statistik hesablanması aparılmış və məlum olmuşdur ki, XIII-XIV əsrlər Xarəzm türkcəsində türk mənşəli bəzək və aksesuar adları alınma sözlərə nisbətən üstünlük təşkil etməkdədir. Bu araşdırmadan sinxron və diaxron müstəvidə tarixi müqayisəli tədqiqatların aparılmasında zəngin dil materialı kimi istifadə olunacağı nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: *Xarəzm türkcəsi, geyim aksesuarları, bəzək əşyaları, tarixi türk leksikası, türk mənşəli sözlər*

Giriş

Tarixi dövrlər içərisində orta türk dövrünün ilk mərhələlərini əhatə edən Xarəzm türkcəsində yazılmış əsərlərin dilində bir sıra maraqlı dil faktları bu günədək özünü qoruyub saxlamışdır. Bu mətnlərdə həm sonrakı dövrlər üçün artıq arxaıqlaşmış leksik qatın izlərinə, həm də həmin dövrə məxsus yeni derivatların formalaşmasına rast gəlmək mümkündür. Xarəzm ədəbi türk dili, qaraxanlı (xaqaniyyə) türkcəsinin davamı olub, əsasən XII–XIV əsrləri əhatə edir. Məqalədə Xarəzm türkcəsinə aid olan *Müqəddimətül-ədab*, *Qissəsül-ənbiya*, *Müinül-mürid*, *Nəhcül-fəradis* əsərləri və Xarəzmə Quran tərcüməsi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Sözügedən mənbə əsərlərdə işlənmiş geyimlə əlaqədar aksesuarlar və bəzək əşyalarına dair leksemlər seçilərək leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə bir neçə qrup üzrə təqdim və təhlil edilmişdir. Bu çərçivədə həm arxaıqlaşmış, həm də həmin dövr üçün yeni olan termin və ifadələr araşdırılmış, onların semantik yükləri və funksional tətbiqi dəyərləndirilmişdir. Araşdırmada əsasən təsviri-linqvistik metod, müqayisəli təhlil və semantik qruplaşdırma üsullarından istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, bəzi hallarda etimoloji yanaşmaya da yer verilmişdir ki, bu da leksemlərin mənşəyini və zaman içindəki semantik dəyişmələrini müəyyənləşdirməyə imkan yaratmışdır.

Xarəzm türkcəsində yazılmış əsərlərin dilində türk mənşəli geyim aksesuarları

Tarixən türklərin geyimində kəmərlər vacib aksesuar olmuşdur. Kəmərlərin bəzisi geyim, kaftan üçün, bəzisi ox və ya alətləri qoymaq üçün, bir digərləri isə kəməri taxan insanın statusunu göstərmək üçün geyilirdi. “Göytürk dövrü Orxon heykəllərinin hamısında kəmərlər mövcuddur” (12; 41). Xarəzm türkcəsində yazılan əsərlərdə də müxtəlif kəmərlər adlarının istifadə edilməsi bu aksesuarın türklərin geyimində xüsusi yerə malik olduğundan xəbər verir: *ıçqur*, *ilərsük*, *kəmərlər*, *qayış*, *qur*, *toqa*.

İçqur

İçqur urundu (MƏ 138/8) “kəmərlər taxdı”

Orta əsrlərdə yazılan əlyazmalarda adı keçən *ıçqur* (DLT, I, 110; ƏH, 38; İM, 99) sözünün etimologiyası haqqında T.Hacıyev belə yazmışdır: “sözün əhəngin pozulması mürəkkəb sözün tərkib hissələri ilə bağlıdır: *ıç+kur* - bu, *qurşaq* sözünün *ku / kur* ünsürüdür” (İM; 99). DLT-də “qurşaq, kəmərlər” mənasında *qur* (DLT, I, 339) sözü də vardır.

İlərsük

... ilərsükingə bağlayıb yatğıl (NF 189/14) “...şalvarın bağına bağlayıb, yat”

DLT-də “şalvar bağ” (DLT, I, 207), “Əl-idrak haşiyəsi” lüğətində “iştirak, bağlanan şey” (6; 25) mənalarında təsbit edilən sözün etimologiyası haqqında Hasan Eren “Kökünü bilmirik. Ancaq *-sük* eki ilə kurulduğu anlaşılıyor” (2; 189) yazmışdır. İbn Mühənnə lüğətində isə *ilərsük* sözünün qarşısında “bağ” mənası göstərildikdən sonra belə izah da verilmişdir: “torba ağzını, yaxud şalvarın

başını büzüb içinə keçirilən qalın ip (xalq arasında buna “gözək” və həmin büzmək işinə də “gözəmək” deyirlər. Şalvarın başına keçirilən bu *gözək* vaxtilə toqqanı əvəz edirdi)” (İM, 100).

*Qayış və kəmə*r

Qayış qamçı birlə mənim uçamqa urdınız (QE 235v16) “qayış, qamçı ilə mənim kürəyimə vurdunuz”.

...altun kəmər kəltürüğ (NF 278/12) “...qızıl kəmər gətirin”.

*Qayış və kəmə*ri bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətləri orta əsrlərdə yazılan lüğətlərdən təsbit edirik.

M.Kaşğaridə *qayış* sözü (𐰽) “zəl” hərfi ilə yazılmış və “heyvan gönündən düzəldiyi” (DLT, I, 372) haqqında məlumat verilmişdir. İbni Mühənnə lüğətində *qayış* sözünün qarşısında belə məlumat vardır: “işlənmiş dəridən kəsilən dar və uzun parça, qayış” (İM, 39). Kəmərin isə belə bir neçə dəfə deyil, bir dəfə sarılaq toqqa ilə bağlanması haqqında məlumatı Şəmsəddin Samidən alırıq. Belə ki, o, “Qamusitürki”də *kəmə*r sözünün qarşısında “quşaq, lisanımızda bir qaç dəfə sarılıb bağlanan quşağa kəmər denilməyib, belə yalnız bir kərə saran və toqqa ilə bağlanana denir” (KT, 1182) izahını vermişdir.

Yuxarıda qeyd olunan kəmər adlarından başqa, əsərlərdə “şalvar bağı” mənasında *tiz ton bağı*, *iç ton bağı* söz birləşmələrinə də rast gəlirik. Fikrimizcə buradakı *tiz ton bağı* sadəcə şalvarın bel bağını ifadə etmək üçün deyil, həmçinin şalvarın ayaq hissələrindəki bağları ifadə etmək üçün də istifadə olunurdu. Belə ki, arxeoloji qazıntılar zamanı bir çox müxtəlif əşyalar ilə bərabər paltar qalıqları tapan V.V.Radlov qədim türklərin şalvar bağı haqqında belə bir məlumat verir: “Bir şalvarın alt hissəsi çox yaxşı qorunmuşdu. O qədər dar idi ki, hər halda onları dar çəkmələrin içinə salırdılar. Şalvarın aşağı hissəsinin bir tərəfi kəsik idi və bu kəsik, həmçinin şalvarın qırağı incə ip ilə tikilmişdi. Həmin iplər aşağıya doğru sallanırdı və çox güman ki, şalvarların kənarlarını topuqda bağlamağa xidmət edirdi” (11; 476). Deməli, şalvar bağı deyildiyi zaman ola bilsin ki, yalnız beldəki bağ deyil, həmçinin yuxarıda qeyd olunan topuqdakı bağ da nəzərdə tutulurdu.

Xarəzm türkcəsində yazılmış əsərlərin dilində türk mənşəli daş-qaş, bəzək, zinət əşyaları

Biləzük “bilərzik”

biləzük yüzük ya qırağın nisab (MM 13a7) “bilərzik, üzük və mirvarinin nisabı (hesablanmalıdır)”.

Orta əsrlərdən müasir dövrümüzdə qədər işlək olan söz, qədim uyğurcada *bilərzök* / *biləzök* / *bilərzük* (14; 170), DLT-də *biləzük* (DLT, II, 117), İbn Mühənnə lüğətində *biləzüg* “bilərzik, biləyə taxılan bəzək şeyi” (İM, 77), qıpçaq əsərlərində *bilezik* / *bilezük* (13; 31) formalarında işlənmişdir. Monqol dilində tarixən işlənən *bilərzük* (10; 119) sözünün türk dilindən keçdiyini söyləmək olar. Leksemin

etimologiyasına gəlincə isə *bilək* və *yüzük* sözlərinin birləşməsi və eliziya hadisəsi nəticəsində yarandığı görünür.

boğmaq = *çındar* “boyunbağı”

...boyunğa boğmaqne gərək (QE 77r5) “boyuna boyunbağı nəyə lazımdır”.

... çındar urdı aña (MƏ 100/1) “boyunbağı taxdı ona”.

Xarəzm ədəbi türk dilində yazılan əsərlərdə “boyunbağı” ifadə edən yuxarıdakı iki söz işlənmişdir. Bunlardan *çındar* sözü yalnız *Müqəddimətül-ədəb* əsərində təsbit edilmişdir. *Boğmaq* isə orta əsrlərdə işlək sözlərdəndir və M.Kaşğari bu sözün qarşısında belə məlumat yazır: “Boyunbağı, sinəbənd. Bu, qızıl və gümüşdən düzəldilir, üzərinə qiymətli daşlar və incilər işlənir və gərdək gecəsi üçün süslənən gəlinin boynuna taxılır” (DLT, I, 454).

ısırğa/ısırqa = *küpə* “sırğa”

İsırqa urundı avrat (MƏ 175/6) “arvad sırğa taxdı”.

Arxeoloji qazıntılarda tapılan qədim türklərə məxsus daş heykəllərdə kişilərin qulağında sırğa olması, qədimdə sırğanın cins fərqi qoyulmadan həm qadın, həm də kişilərin taxdığını söyləmək mümkündür. Hətta xüsusi qəhrəmanlıq göstərən igidlərə sırğa hədiyyə edildiyi faktı da vardır. Belə ki, Fidovsinin “Şahnamə” əsərində Qubadı öldürən türk sərkərdəsi Barmana Əfrasiyab (Alp Ər Tonqa) misli görünməmiş xələt, sırğa və s. hədiyyə edir (5; 378).* “Dədə Qorqud kitabı”nda “Qalın Oğuz bəylərini bir-bir atından yıxan Qazlıq qoca oğlu bəy Yegnəyin” də qulağında qızıl sırğa (qulağı altun kubəli) vardı (7; 61). Həmçinin, Mahmud Kaşğaridə sözü gedən leksik vahidlərdən yalnız *küpə* qeyd edilmiş və onun da qarşısında qadın və ya kişiye məxsusluğu göstərilməmişdir. Qadınlarda da *sırğa* müxtəlif mənaları ifadə edirdi. Məsələn, Altaylar haqqında məlumat verən Radlov qızların böyüdükləri zaman *sırğa* taxdıqlarını və onların *sırğalu*, yəni “sırğa taxan” mənası ilə bərabər “gəlin” (“nikah yaşında qız” daha doğru tərcümə olar -A.M.) anlamını da ifadə etdiyini yazmışdır. Radlov daha sonra sözün ifadə etdiyi mənanı daha yaxşı izah etmək üçün belə bir misal da vermişdir “...necə ki rus ata mənim evdə iki gəlinim var deyir (yəni mənim evdə iki böyük qızım var)” (11; 133). Fikrimizcə, Radlovun burda qeyd etmək istədiyi “ərə getməli yaşda olan qız” mənasıdır.

Orta əsrlərdə yazılan əsərlərdə hər iki sözün işləndiyini görürük: *küpə* (ƏH, 55) və *kübə* (7; 61), *sırğa* sözünün isə *ısırğak* (13; 102), *ısırka* (1; 1001), *sırğa* (ƏH, 91) fonetik variantlarında.

Isırğa sözün etimologiyasını *as-* feili ilə əlaqələndirmək istəyənlər olsa da (9; 068), əslində bu, *ısır-* “dişləmək” feili ilə *-ğa* şəkilçisindən əmələ gəlmişdir. Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, müasir türk dillərində *sırğa* (Azərbaycan, qazax,

* Qeyd etmək lazımdır ki, “Şahnamə”nin nə Azərbaycan (2; 233) , nə də rus dilinə (4; 288) olunan tərcümələrində orijinal nüsxədə iki beyt arasına yazılan bu məlumat öz əksini tapmamışdır.

qırğız, tatarca) / *isirğa* (özbəkçə) / *ısrğa* (türkməncə) formalarında sabitləşən söz, rus dilinə də keçmiş və *serqa* kimi işlənmişdir.

Qaş “qiymətli daş”

...ceş qaş içrə... (XQT 84a1) “...qiymətli daş içində”

Peyğəmbər ol yüzükni sol əlginin kiçik barmaqına qatar ərdi taqı qaşını iş yaña qoyar ərdi (NF 77/17) “Peyğəmbər o üzüyü sol əlinin kiçik barmağına taxıb qaşını iç tərəfə edərdi”.

Tədqiq etdiyimiz əsərlərdən *qaş* sözü *Nəhcül-fəradis* əsəri ilə Xarəzmçə Quran tərcüməsində işlənmişdir: *Nəhcül-fəradis* əsərində “üzük qaşı” (17/7), Quran tərcüməsində isə “dəyərli daş” (84a1) mənasında. Orta əsrlərdə yazılan bəzi kitablarda *qaş* sözünün qarşılığı dəyərli daşların hamısı deyil, sadəcə nefrit olduğu göstərilir (9; 0103). Mahmud Kaşğari də DLT-də *qaş* sözünün “ləkəsiz ağ və ya qara daş, nefrit” olduğu haqqında yazdıqdan sonra, belə bir maraqlı məlumatı da qeyd etmişdir: “bunun ağını üzük qaşına qoyurlar, adamı şimşəkdən, susuzluqdan və ildırım vurmasından qoruyur” (DLT, III, 153)

Qıraq “qadın zinət əşyası”

Müinül-mürid əsərində işlənən bu sözə başqa əsərlərdə rast gəlmədik. Əlyazmada əski əlifba ilə aydın şəkildə قرانك (13a7) yazılmışdır: *biləzük yüzük ya qıraqdın nisab* “biləzik, üzük ya da (başqa) zinət əşyasından zəkat miqdarı”.

Muncuq “muncuq”

Qissəsül-ənbiya əsərində منجوق (234r13), *Nəhcül-fəradis* əsərində bir yerdə مَنجُوق (414/11), başqa bir cümlədə isə مَنجُوق (414/12) imlasında yazılan sözləri Aysu Ata *monçuq* (QE, 338; NF, 288) kimi transkripsiya etmişdir. Biz *muncuq* formasında verməyi məqsəduyğun saydıq. *Müqəddimətül-ədəb* əsərinin monqolca lüğətində isə bu söz مونجاق (10; 405) imlasında verilmişdir.

Yinçü / *yünçü* “inci, mirvari”

Ayırtlayu tüzdi yinçüni (MƏ 86/8) “Ayırıb düzdü mirvariləri”.

Yinçü sözü haqqında M.Kaşğari “oğuzlar və qıpçaqlar “y” hərfini “ç”yə çevirərək buna *çinçü* deyirlər” (DLT, I) yazmışdır.

Ürün *yünçü* “mərcan”

Xarəzm türkcəsi Quran tərcüməsində ərəb mənşəli *mərcan* sözünün izahı kimi türkcə *ürün yünçü* (XQT 179b6) birləşməsi işlənmişdir. *Ürün* sözü Xarəzm türkcəsində yazılan əsərlərdə “ağ, bəyaz” mənasındadır (MƏ 101/8; QE 6r1; XQT 96b5). Həmçinin, Mahmud Kaşğarinin yazdığından anladığımız qədərli ilə oğuzların “ak” dediyinə başqa türklər *ürün* deyirlər (DLT, I, 191). Əslində *mərcan* sözü “dənizdən çıxarılan tünd-qırmızı rəngli muncuqvarı qadın bəzəyi”dir (8, II, 52).

Yüzük “üzük”

...ya əlinizdəki yüzükni maña berməgünçə... (QE 21v11) “...ya əlinizdəki üzüyü mənə verməyincə...”

İşlək sözlərdən olan *yüzük*, tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərlərin hamısında qeydə alınmışdır. Həmçinin bu leksik vahid müasir türk dillərində kiçik fonetik fərqlərlə işlənməkdədir.

Cədvəl 1: Tədqiqata cəlb olunan əsərlərin dilində işlənmiş türk mənşəli aksesuar və daş-qaş, bəzək əşyalarının adları

ÖÖMƏ	QE	MM	NF	XQT	Mənası
biləzük (98/6)	biləzük (115r16)	biləzük (13a7)		biləzük (88a4)	bilərzik
	boğmaq (77r5)				boyunbağı
çındar (100/1)					boyunbağı
ısırğa (175/6)	ısırğa (48r13)	ısırqa (13a7)			sırğa
içqur (138/8)					kəmər
	iç ton bağı (58r2)				tuman bağı
			ilərsük (189/14)		şalvar bağı
ilmək (19/4)					ilmək
			kəmər (278/12)		kəmər
küpə (79/7)					sırğa
			qaş (77/17)	qaş (84a1)	üzük qaşı
qayış (149/4)	qayış (235v16)		qayış (372/2)		qayış
		qırağ (13a7)			qadın zinət əşyası
qur (84/8)			qur (82/11)		kəmər
muncuq (86/8)	muncuq (114v16)		muncuq (414/11)		muncuq; boyunbağı
			sürmə (347/11)		sürmə

	tiz ton bağı (82v21)				şalvar bağı
	toqa (148v10)				toqqa
tuvaq (180/8)					duvaq
tügmə (36/7)					düymə
urun- (138/8)					geymək, taxmaq
				ürüñ yünçü (179b6)	mərcan
yinçü (86/8)	yinçü (76v21)		yinçü (57/1)	yinçü (159b6) yünçü (184a7)	inci
yüzük (179/7)	yüzük (21v11)	yüzük (13a7)	yüzük (77/16)	yüzük (150b6)	üzük

Əsərlərdəki leksik vahidlər haqqında bir neçə məsələni də qeyd etmək lazımdır. Sözlün semantikasından asılı olaraq abidələrdə *-lıq* və ya *-lığ* (söz sonunda -q və ya -ğ olması) şəkilçilərinin işlənməsi müşahidə olunur. Məsələn, *başlığ* sözü QE (222r5), NF (184/9), MƏ (143/3) və XQT-də (135b11) “yaralı” mənasında, *başlıq* isə “papaq” (QE 74v6) anlamındadır. Bundan başqa, eyni söz müxtəlif əsərlərdə fərqli mənalarda işlənmişdir: MƏ-də “sırğa” mənasındakı *küpə*, XQT-də “dəmir” (anıq birlə *küpə* yarıqlar itər irdi (11b6) “onunla dəmir zirehlər düzəldərdi”) anlamında işlənmişdir.

Abidələrdə türk mənşəli aksesuar və daş-qaş, bəzək əşyalarına paralel olaraq işlənən alınma mənşəli sözlər də az deyil: dürr (ə) (QE 134/13) “inci”, əqiq (ə) (QE 50v8) “dəyərli daş”, gövhər (f) (MƏ 80/5) “dəyərli daş”, ləl (ə) (QE 65v9) “qırmızı dəyərli daş”, lülü (ə) (QE 65v9) “mirvari”, mərcan (ə) (XQT 50b8) “mərcan”, nigin (f) (QE 249v5) “üzük”, yaqut (ə) (NF), zəbərcəd (f) (QE 151v20) “yaşıl çalan qiymətli daş”, ziynət (ə) (QE 65v10) “bəzək, ziynət”, zümrüd (ə) (XQT 150b7) “zümrüd”, zünnar (ə) (MƏ 170/7) “keşislərin bellərinə bağladıkları ucları sallanan hörmə qurşaq”.

Nəticə

Xarəzm türkcəsində yazılmış əsərlərin lüğət tərkibi, həmin dövrün leksik mənzərəsini, cəmiyyətin gündəlik həyatını və mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirən zəngin dil faktları ilə doludur. Bu məqalədə geyim aksesuarları və zinət əşyalarına

dair türk mənşəli leksemlər seçilərək leksik-semantik baxımdan təhlil edilmiş, onların tarixi, morfoloji və funksional xüsusiyyətləri ortaya qoyulmuşdur.

Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, Xarəzm türkcəsində işlənən geyim və bəzək əşyaları ilə bağlı bir çox söz qədim türk dillərinə söykənir və bu sözlərin əksəriyyəti bu gün də müasir türk dillərində işlənməkdədir. Belə sözlər arasında *biləzük*, *içqur*, *qayış*, *küpə*, *sırğa*, *qaş*, *yüzük*, *muncuq*, *yünçü* və sairə xüsusi yer tutur. Eyni zamanda, həmin dövrdə ərəb və fars mənşəli alınma sözlərin də bu sahədə geniş yer tutduğu müşahidə olunur. Bu da orta əsrlər Türk-İslam mədəniyyətinin təsir dairəsini və dilə daxil olan leksik təbəqənin müxtəlifliyini göstərir.

Tədqiq edilən leksemlərin semantik çalarları, morfoloji quruluşları və mənə genişlənmələri türk dilçiliyi üçün əhəmiyyətli faktlar təqdim edir. Bu cür araşdırmalar yalnız leksik təhlillə məhdudlaşmır, həm də tarixi, sosial və mədəni məlumatların bərpası baxımından əhəmiyyətlidir.

Nəticə etibarilə, Xarəzm türkcəsində geyim və zinət əşyalarına dair leksik vahidlərin araşdırılması həm Türk dili tarixinin daha dərinədən öyrənilməsi, həm də bu sahədə gələcək tədqiqatlar üçün möhkəm zəmin yaradır. Gələcəkdə bu tip leksemlərin digər Türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, sözlərin semantik inkişaf xəttinin izlənilməsi məqsəduyğun olardı.

Qısaltmalar

DLT: Kaşğari Mahmud. Divanü Lügat-it-Türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Əskər, R. IV cildə. Bakı: Ozan, 2006.

ə: ərəb mənşəli

ƏH: Caferoğlu A. Abu Hayyan. Kitab al-idrak li-lisan al-Atrak. İstanbul: Evkaf, 1931.

XQT: Şimşek, Y. Harezm türkcəsində Kur'an tercümesi. Meşhed nüshası (293 No.), Giriş, mətn, dizin. I və II cilt. Ankara: Akçağ, 2019.

f: fars mənşəli

İM: Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan. Tərcümə edən: Tofiq Hacıyev. Bakı: Kitab aləmi, 2008.

QE: Ata, A. Nasirü'd-din bin Burhanü'd-din Rabguzi. Kısasü'l-Enbiya. (Peygəmbər kıssaları). II. Dizin. Ankara: TDK yayınları, 1997.

KT ش. سامی قاموس ترکی اقدام مطبعهسی ۱۳۱۸

MƏ: Yüce, N. Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud bin 'Omar bin Muhəmməd bin Ahmed ez-Zamağşari, el-Hvârizmi Mukaddimetü'l-edeb. Hvârizm türkcəsi ilə tercümeli Şuşter nüshası. Giriş, Dil özəllikləri, mətn, indeks. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993.

MM: Karamanlıoğlu, A.F. Şeyh Şeref Hacı. Muinü'l Mürid. (Transkripsiyonlu mətn, dizin - tıpkıbasım), İstanbul: Beşir Kitabevi, 2006.

NF: Ata A. Nehcü'l Ferâdîs. Uştmaqların Açık Yolu. Cennetlerin Açık Yolu. III Dizin-Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara: TDK yayınları, 1998.

Ədəbiyyat

1. Agar M.E. Kitābi fi'l-fikh bi-lisāni't-türki (inceleme- metin- sözlük). Doktora tezi. İstanbul, 1989,
2. Eren H. Türk dilinin etimolojik sözlüğü. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999.
3. Firdovsi. Şahnamə. Tərcümə edən: Mübariz Əlizadə. Bakı: "Öndər", 2004.
4. Фирдоуси Шахнаме. Том первый. Издание подготовили Ц.Б.Бану, А.Лахути, А.А.Старилов. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1957.
5. Firdevsi. Şehname. I. Çeviren: Necati Lugal, Kenan Akyüz. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1956.
6. İzbulak V. El-idrak haşiyesi. İstanbul: Devlet Basımevi, 1936.
7. Kitabı-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-oğuzan. Tərtib edən: Samət Əlizadə. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999.
8. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. II cildə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
9. Мелиоранский П.М. Араб филолог о турецком языке. Санктпетербург: «Типография Императорской Академии Наук», 1900, LXXXIV+0122.
10. Поппе Н.Н. Монгольский словарь Мукаддимат ал-адаб. Москва - Ленинград: «Издательство Академии Наук СССР», 1938.
11. Радлов В. Из Сибири. Страница дневника. Москва: «Наука», 1989
12. Tavkul U. Tarihi türk erkek kıyafetleri. Milli Folklor. (19), 1994 s.40-45.
13. Toparlı R., Hanifi V., Karaatlı R. Kıpçak türkçesi sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
14. Wilkens J. Handwörterbuch des Altuigurischen. Eski uygurcanın el sözlüğü. Universitats Verlag Göttingen, 2021.

Afag Mammadova

Names of Turkic-Origin Clothing Accessories and Ornaments in Historical Khwarezmian Turkic: A Lexical-Semantic Analysis

Abstract

The types of clothing, accessories, and ornaments associated with dress in every nation are primarily shaped by the geographical environment, climatic conditions, customs and traditions, religious beliefs, and historical factors of that society. Therefore, in the thematic classification of the lexicon, clothing-related vocabulary often reflects specific ethnic characteristics. The wide geographical

spread of Turkic peoples has contributed to the richness and diversity of their clothing and ornamentation traditions. However, over time, under the influence of modern fashion, many ancient garments and accessories have been forgotten both physically and lexically.

Ancient examples of the clothing culture of Turkic peoples have been preserved mainly in museums, national celebrations, artistic films, theatrical performances, paintings, and, in certain cases, in the lives and memories of the older generation. Names of traditional Turkic clothing accessories and ornaments can also be found in written monuments. The primary aim of this article is to identify and present such lexemes.

The study focuses on the language of five works written in Khwarezmian Turkic: *Muqaddimat al-Adab*, *Qisas al-Anbiya*, *Mu'in al-Murid*, *Nahj al-Faradis*, and the Khwarezmian translation of the Quran. As a result, a considerable number of intriguing and rich Turkic-origin names for clothing-related accessories and ornaments have been identified. Furthermore, the origins of these lexical items in the examined texts were statistically analyzed, revealing that in 13th–14th century Khwarezmian Turkic, native Turkic terms for accessories and ornaments predominated over loanwords. It is anticipated that the findings of this study will serve as a valuable linguistic resource for both synchronic and diachronic historical-comparative research.

Keywords: Khwarezmian Turkic, clothing accessories, ornaments, historical Turkic lexicon, Turkic-origin words

Афаг Мамедова

Наименования аксессуаров и украшений тюркского происхождения в историческом хорезмско-тюркском языке: лексико-семантический анализ
Резюме

Формирование типов национальной одежды, а также сопутствующих аксессуаров и украшений определяется, прежде всего, географической средой обитания, климатом, культурными традициями, религиозными убеждениями и историческими условиями. В связи с этим в тематическом делении лексики слова, связанные с одеждой, отражают определённые этнические особенности. Широкое расселение тюркских народов способствовало богатству и разнообразию их традиций в области одежды и украшений. Однако с течением времени под влиянием современной моды многие древние элементы одежды и аксессуары были забыты как в физическом, так и в лексическом плане.

Древние образцы культуры одежды тюркских народов сохранились главным образом в музеях, в национальных праздниках, художественных фильмах, театральных постановках, живописи, а в отдельных случаях — в жизни и памяти старшего поколения. Названия аксессуаров и украшений

тюркского происхождения также встречаются в письменных памятниках. Основной целью данной статьи является выявление и представление таких лексем.

В исследование были включены языковые материалы пяти произведений, написанных на хорезмском тюркском языке: *Мукаддимат ал-Адаб*, *Кисас ал-Анбия*, *Муин ал-Мурид*, *Надж аль-Фарадис* и хорезмский перевод Корана. В результате были зафиксированы многочисленные интересные и богатые по содержанию тюркские наименования аксессуаров и украшений, связанных с одеждой. Также было проведено статистическое исследование происхождения данных лексических единиц, показавшее, что в хорезмском тюркском языке XIII–XIV веков названия тюркского происхождения преобладают над заимствованными словами. Ожидается, что результаты данного исследования послужат ценным языковым материалом для проведения синхронных и диахронных сравнительно-исторических исследований.

Ключевые слова: хорезмско-тюркский язык, аксессуары одежды, украшения, историческая тюркская лексика, слова тюркского происхождения

Rəyçi: dosent Firəngiz Kərimli